

Л. М. Дениско
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ БІБЛІОТЕКИ І ОСОБОВОГО АРХІВУ ОЛЕКСІЯ ЗАХАРОВИЧА ПОПЕЛЬНИЦЬКОГО

Олексій Захарович Попельницький (1850–1929) – педагог, державний службовець дореволюційної Росії, юрист за фахом (закінчив Новоросійський університет в Одесі в 1873 р.), український бібліофіл¹ – залишив після себе унікальну бібліотеку, частина якої, а також його архів у 1929 р. надійшли до Всенародної бібліотеки України (ВБУ) (нині – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського (НБУВ)).

О.З. Попільницький народився 12 лютого 1850 р. в містечку Нова Прага Олександрійського повіту Херсонської губернії² (нині – місто Олександрійського району Кіровоградської області). Сюди ж він повернувся після закінчення служби в Державному Контролі у Санкт-Петербурзі.

Крім основної роботи у Державному Контролі протягом 1890–1908 рр., О.З. Попельницький займався науковою діяльністю, вивчаючи історію антикріпосницької реформи 1861 р. та публікуючи власні дослідження й архівні документи. Працю Олексія Захаровича в цьому напрямі підтримував відомий знавець історії селянства XVIII – першої половини XIX ст., редактор журналу “Голос минулого” Василь Іванович Семевський (1848–1916), з яким О.З. Попельницький був особисто знайомий. “Я лишь в крайних случаях заявлялся к нему, причем обыкновенно завязывалась беседа о ходе архивных изысканий по собиранию материалов для истории крестьянского вопроса при Александре II, чем, как ему известно было, я был занят”³. Проведене дослідження публікацій О.З. Попельницького свідчить про те, що він, очевидно, готував велику працю з історії визволення селян від кріпацтва.

О.З. Попельницький стежив за публікаціями про державницьку діяльність імператора Олександра II, збирав і зберігав їх у власній бібліотеці. Відчувається, що це не просто професійний і науковий інтерес.

Про обожнення імператора Олександра II та відведення йому великої історичної ролі у підготовці реформи по скасування кріпацтва говорить той факт, що у 1910 р. О.З. Попельницький пропонує на честь 50-річчя визволення селян від кріпацтва побудувати школу у своєму рідному місті – Новій Празі – на свій кошт.

Останні роки свого життя Попельницький провів у Новій Празі, продовжуючи займатися науковою працею. Поряд із собою мав головне надбання свого життя – бібліотеку, дорожив та опікувався нею, перевіз її з Петербурга до Нової Праги. В тяжкі часи інтервенції, зміни однієї влади іншою він намагався зберегти бібліотеку, хоча це йому вдалося не повною мірою.

У 1926 р. він запропонував ВБУ купити у нього бібліотеку. Питання купівлі-продажу затягнулося і знов постало лише в березні 1929 р, коли частина бібліотеки вже була продана Українському Науковому Інституту Книгознавства (УНІК), частина потрапила до приватних книгозбірень Ю. Меженка, О. Гермайзе, О. Дорошкевича⁴. ВБУ уклала з О.З. Попельницьким угоду⁵, за якою вона купувала “збірку книжкових та рукописних матеріалів, що знаходяться в будинку в Новій Празі всю повністю включно з мапами, фотографіями, графікою, аркушітками, газетними й журнальними вирізками тощо за 7000 крб., з виплатою щомісячно йому або дружині, на випадок його смерті, по 75 крб.”⁶ 2 червня 1929 р. О.З. Попельницький помер. Бібліотеку відправляли з Нової Праги вже без нього, зокрема його дружина Марія Яківна ще в 1930 р. передавала до ВБУ останню партію книжок⁷.

Відомості про придбану бібліотеку Попельницького потрапляли до звітів ВБУ в міру обробки цього комплексу і занесення його до інвентарних книг. Так, у 1929 р. у звіті за 1928/29 бюджетний рік читаємо: “З найзначніших придбань купівлею треба визначити бібліотеку О.З. Попельницького, на жаль без відділів “Україника” та “Бібліографія”, які минулого року придбав один з київських букіністів. Невелику частину цієї бібліотеки, в кількості 1703 прим. вже зареєстровано, решту буде зареєстровано наступного року”⁸.

У звіті ВБУ за 1929/30 бюджетний рік в розділі “Комплектування бібліотеки” знаходимо: “Придбання купівлею від Попельницького – 498 одиниць”⁹. У розділі “Відділ стародруків” завідуючий відділом С.І. Маслов писав: “Займалися бібліотекою О.З. Попельницького”¹⁰.

У звіті Бібліотеки по відділу рукописів в 1930 р. зазначається: “З найцікавіших надходжень до відділу треба визначити рукописну збірку Попельницького (придбану разом з іншими частинами його

бібліотеки), що, між іншим, містить цікаві матеріали з історії селянських рухів”¹¹.

Звіти ВБУ у 30-ті роки були недосконалими, зокрема не всі відділи Бібліотеки детально розписували усі види робіт з фондами. Згадки про опрацювання бібліотеки Попельницького припинилися зовсім.

Відділ рукописів зареєстрував архів О. З. Попельницького лише у 1948 р., до книги опису було записано 2113 од.зб.¹²

Отже, частина бібліотеки і особового архіву О.З. Попельницького зберігаються нині в НБУВ. Можливо, і та частина бібліотеки, котру придбав УНІК, згодом потрапила до Бібліотеки. Підтвердження цього в архівних документах поки що не знайдено, проте коли було закінчено перегляд колекції рідкісних книг у відділі стародруків та рідкісних видань, виявилось, що у фонді є книжки з бібліотеки О.З. Попельницького, які потрапили до Бібліотеки іншими шляхами ніж ті, про які ми згадували вище. На книжках з особливим конгревним екслібрисом О.З. Попельницького стоять ініціали нових власників: “Д.Н.” (Р. 5136), “М.Ф.” (Р. 4832), “А.С.” (Р. 4451), “М.Г.” (П. 4501), “А.Г.” (Р. 4522) та власницькі автографи: “Н. Верещагин” і “С. Гальський” (П. 976 (к. 4); печатка бібліотеки “Київський філіал Інституту Шевченка” (Р. 1843 (к.3), Р. 6394) тощо.

Книги з бібліотеки О.З. Попельницького зайняли належне місце серед колекційних зібрань відділу стародруків та рідкісних видань: вони містяться у колекції палеотипів, колекції Дідо, колекції іноземних видань XVI–XVIII ст., колекції дореволюційних нелегальних видань, яка є складовою частиною колекції рідкісних видань XVIII–XX ст. Деякі книжки знаходяться у колекції видань громадянського друку і у підручному фонді.

На сьогодні серед книжок, що належали О.З. Попельницькому, у відділі виявлено: 3 палеотипи, в тому числі 2 альдини, 8 книжок колекції Дідо, решта – у колекції дореволюційних нелегальних видань. Всього 280 назв. Можливо, ця цифра ще зміниться після перегляду інших колекцій відділу.

НБУВ пишається зібранням західноєвропейських видань XV–XVI ст. – альдинами. З 91-ї альдини, що зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань, дві – з бібліотеки О.З. Попельницького. Це другий том “Філософських творів” видатного оратора, письменника і політичного діяча Стародавнього Риму Марка Туллія Ціцерона (106–43 рр. до н.е.), виданий у 1523 р., і “Сатиричні твори” римського поета Децима Юнія Ювенала (60-і р. – помер після 127 р.), видані у 1501 р. З 8-и книг, що входять до колекції видань відомих французьких

друкарів XVIII ст. Дідо, – сім томів восьмитомного посмертного видання відомого французького письменника XVIII ст. Франсуа Марі Арус Вольтера (1694–1778) “Спроба всесвітньої історії та про звичаї і дух народів” (Париж, 1804–1805) – одні з перших творів з філософії історії. Гравірований екслібрис вказує, що попереднім власником цих праць Вольтера до О.З. Попельницького був відомий російський астроном, геодезист, нумізмат, генерал від інфантерії, почесний член Академії наук, видавець точних карт Західної Росії Ф.Ф. Шуберт (1789–1856).

Іноземні книжки, а тим більш такі рідкісні, як палеотипи, О.З. Попельницький купував в антикварних лавках, про що сам писав, наприклад, на книжці “Сатиричних творів” Ювеналія (Алд. 1): “Куплена в антикварной книжной торговле Базлова (С.Петербург, Забалканский проспект). По-видимому, из дублетов Петербургской Публичной Библиотеки. Алексей Попельницкий. п. Новая Прага (Херсонской губ.) 1919 г.”

Колекція нелегальних і заборонених дореволюційних видань у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ є добре вивченим, упорядкованим зібранням. Книги і періодичні видання з цієї колекції містять цінну інформацію про зародження й поширення волелюбних ідей, про початок революційно-демократичного руху й становлення робітничого друку. Серед книжок О.З. Попельницького – найбільше саме нелегальних (виданих за кордоном чи у підпільних друкарнях Росії), заборонених царською цензурою видань, що заносилися до списків не дозволених до видачі у публічних бібліотеках та вилучалися з продажу. О.З. Попельницький цікавився такими виданнями, знаходив повідомлення про них у газетах та журналах, намагався їх придбати. На багатьох його книжках наклеєні вирізки про них з газет.

Серед нелегальних і заборонених книжок з бібліотеки О.З. Попельницького – твори О. Герцена (5 кн.), В. Леніна (1 кн.), В. Лібкнехта (1 кн.), Г. Плеханова (1 кн.), Л. Фейербаха (2 кн.), Б. Чичеріна (3 кн.), Ф. Енгельса (3 кн.) та ін. З них написаних іноземними мовами – 21 кн., українською мовою – 3 кн., решта, 245 кн., – російською. Назвемо деякі з них: “Крещенная собственность” О.І. Герцена (Лондон, 1858), “Развитие капитализма в России: Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности” В.І. Леніна (СПб, 1908), “Пауки и мухи” В. Лібкнехта (Ростов-на-Дону, б.д.), “Новый защитник самодержавия, или Горе г. Тихомирова: Посвящается Донскому комитету РСДРП” Г.В. Плеханова (СПб., 1903), “Людвиг Фейербах и конец немецкой классической философии” Ф. Енгельса (СПб., 1906 і Штутгарт, 1895), “Россия накануне XX столетия” Б.М. Чичеріна (Берлін, 1900) тощо. Нелегальні та заборонені книжки бібліотеки Попель-

ницького цікаві, насамперед, тим, що розкривають, крім політичних інтересів, і бібліографічні здібності їхнього власника.

Так, наприклад, у примірнику видання П.Л. Лаврова (псевдонім – П.Л. Міртов) “Исторические письма” (СПб., 1870) (шифр Р. 4174) наклеєно три вирізки з газет про вихід його з друку. На останній сторінці тексту рукою власника зроблено напис: “Непосредственно приклеивает к этой книге статья П.Л. Лаврова, помещенная в журнале “Слово” 1881 № 4 под заглавием “Теория и практика прогресса” П. Щукина (один из псевдонимов П.Л. Лаврова). Ал. Попельницкий”.

Другий приклад – напис на примірнику видання М.К. Лемке (1872–1923) “Политические процессы М.И. Михайлова, Д.И. Писарева, Н.И. Чернышевского: По неизданным документам, с портретом и иллюстрациями” (СПб., 1907) (шифр Р. 4243). На обкладинці витіснено: “Из книг А. Н. Деревщикова”. Екслібрис Попельницького, щоправда, відсутній, проте у книжці багато рукописного тексту, що належить руці Олексія Захаровича. Так, на с. 84 читаємо: “В “Смотрителе” П. Россияева (“Исторический вестник” 1909, № 8) о могиле М. Михайлова сказано, стр. 425: “Во глубине Сибири за неоглядным Байкалом, или на языке местных “святым морем”, находится Нерчинский завод и рудник Кадая. Там возле самого селения видится на возвышенности могила, уложенная камнями. В изголовьи ея стоит двухсаженный крест с надписью: “Михаил Ларионович Михайлов. 1867”. Откуда взялось и что значит на кресте могильном “1867“?” Наведена нами нотатка О.З. Попельницького ставить під сумнів дату смерті російського поета-революціонера М.Л. Михайлова (1829–1865), задекларовану в статті “Исторического вестника”.

Примірник видання роману І.В. Федорова (псевдонім – Омудевський) “Шаг за шагом: Светлов, его взгляды, характер и деятельность” (СПб., 1874) (шифр Р. 4612) містить напис: “Корректурные листы 1, 2, 3, 4 частей Омудевского (Федорова) “Шаг за шагом (Светлов, его взгляды, характер и деятельность)”, издание подготовлено Н.Н. Трапезниковым в 1874 г., были задержаны и уничтожены цензурою. Этого издания сохранилось несколько экземпляров у Н.Н. Трапезникова, после смерти которого в 1890 г. они перешли к вдове его Агафье Васильевне Трапезниковой”.

Наведені приклади записів, зроблених О.З. Попельницьким у книжках, свідчать про те, що він, на нашу думку, збирав матеріал для майбутньої бібліографічної праці. Бібліографічні рукописні матеріали є також і в його особовому архіві.

Матеріали з особового архіву О.З. Попельницького (ф. 150; ф. I, № 2072–2128, 6562, 6643, 12860–14973; ф. III, № 11858–11984), що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, можна розподілити за кількома тематичними групами.

Серед наукових матеріалів О.З. Попельницького – рукописи праць з історії селянської реформи 1861 р.: “Прожекты положений об устройстве быта помещичьих крестьян” (1858–1859), “Двадцатилетие крестьянской реформы” (1880), “Указатель материалов для истории приведения в исполнение положения 19 февраля 1861 г.” (кін. XIX ст.), “Главный комитет по крестьянскому делу и его участие в освобождении крестьян от крепостной зависимости” (1910) тощо.

Біографічні документи О.З. Попельницького містять довідки про роботу вчителем у різних навчальних закладах (ф. I, № 14339, 14340, 14342), свідоцтво про почесне громадянство Нової Праги (ф. I, № 14344), копію довідки про усиновлення Олексія Рагозіна (ф. I, № 14375), послужний список (ф. I, № 14388), свідоцтво про одруження і паспорт (ф. I, № 14390), повідомлення про нагороди (ф. I, № 14386), заповіт (ф. I, № 14394), документи про арешт і перебування у в'язниці (ф. I, № 14024, 14025, 14027, 14042, 14551, 14346), документи про вступ на державну службу (ф. I, № 14337) та ін.

Змістовну інформацію про особисте життя О.З. Попельницького надають листи його знайомих і родичів (ф. III, № 11906–11909). Нам відомо, що він у 1886 р. всиновив хлопчика Олексія Рагозіна¹³, який мешкав у Твері разом з матір'ю Лізаветою Олександрівною Рагозіною і двома сестрами – Оленою і Вірою. Олексій Захарович був усім дітям за тата, діти поважали його, писали в листах про свої успіхи в навчанні, домашні справи тощо. О.З. Попельницький, зі свого боку, слідкував за їхнім навчанням, здоров'ям, допомагав грошима.

Листи (ф. I, № 14589–14590) від брата дружини Марії Яківни – Дмитра – від 30 липня 1913 р. та 9 листопада 1913 р. подають інформацію про те, що в цей період О.З. Попельницький мав намір придбати будинок.

Два листи (ф. I, № 14586, 14587) знайомого О.З. Попельницького Н. Терешковського з Полтави, з яким він мешкав на квартирі до арешту 1881 р., повідомляють, що останній піклувався про збереження речей Олексія Захаровича, коли він потрапив до в'язниці.

Ділове листування про публікацію праць містить як конкретну інформацію про надходження до редакцій статей О.З. Попельницького, так і відомості приватного характеру. Прикладом цього є лист казначея редакційного комітету історичного журналу “Дела и дни” О. Шебалова

від 19 липня 1921 р. (ф. I, № 14588), який повідомляє про вихід з друку першого номера журналу і пропонує його О.З. Попельницькому¹⁴.

Візитки, що містяться серед документів О.З. Попельницького, розширюють наші уявлення про коло його знайомих, серед яких були книгопродавець П.І. Люкін, керуючий Департаментом наділів П.Г. Редкін, комісіонер 2-о відділу власної його Імп. Величності канцелярії Сегаль та ін.

Окрема група архівних документів – читацькі квитки О.З. Попельницького до Імператорської публічної бібліотеки в Санкт-Петербурзі за 1904 і 1917 рр., Київської міської публічної бібліотеки за 1912 р., Одеської міської публічної бібліотеки імені Імператора Миколи I.

В особовому архіві О.З. Попельницького містяться документи з матеріалами до бібліографій з історії Новоросійського краю, про звичаєве право, з історії української літератури, з історії освіти в Росії, з питань про земства, цензуру тощо. Можна стверджувати, що фондоутворювач ґрунтовно займався бібліографією. Результатом багатолітньої праці в цій галузі науки стало членство О.З. Попельницького в Одеському бібліографічному товаристві при Новоросійському університеті в 1913 р.¹⁵

Доля бібліотеки та архіву О.З. Попельницького, які збиралися упродовж 60-и років, – типова для приватних книгозбірень інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. Досліджуване книжкове і архівне зібрання, яке зберігається у фондах НБУВ, є відображенням творчого і особистого життя їхнього власника, через що ще не раз стане у нагоді фахівцям, які займаються дослідженням культури України, зокрема історії бібліотечної справи.

¹ *Дениско Л.М.* Олексій Захарович Попельницький // Вісн. Книжкової палати. – 2000. – № 3. – С. 26–29.

² ІР НБУВ, ф. I, № 14344.

³ Голос минувшого. – 1916. – № 10. – С. ХСІ.

⁴ Бібліологічні вісті. – 1929. – № 2/3. – С. 98.

⁵ Архів НБУВ, оп. 1, № 285.

⁶ Там само. – Арк. 45.

⁷ Там само, № 327, арк. 59.

⁸ Там само, № 270, арк. 3.

⁹ Там само, № 313, арк. 6.

¹⁰ Там само. – Арк. 22.

¹¹ Там само, од. зб. 314, арк. 8.

¹² Там само, од. зб. 701, арк. 75.

¹³ ІР НБУВ, ф. I, № 14375.

¹⁴ Там само, № 14588, арк. 59.

¹⁵ Там само, № 14385.